शिशिरावृतू" एषु च वाक्येषु ऋतू इति द्विवचनं मासाभिप्रायम् अन्यथा षडृतव इति श्रूयमाणा षट्संख्या बाध्येत। अवयवावयविनोर्वसन्तादेरेकात्मत्वं सौत्रामणीयहौत्रमन्त्रेषु एकवचनेन व्यवहारादवगन्तव्यं "वसन्तेन ऋतुना देवाः, ग्रीष्मेण ऋतुना देवा" इत्यादि हि तत्र पठ्यते तथैवाधानब्राह्मणे श्रूयते "वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्त्तुः, ग्रीष्मो वै राजन्यस्यर्त्तुः, शरद्वैश्यस्यर्त्तुरिति" यद्यप्येते षडृतवो घटीयन्त्रवन्नैरन्तर्य्येण प्रवर्त्तन्ते तथापि संवत्सरोपक्रमरूपत्वेन वसन्तस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते "मुखं वा एतदृतूनां वसन्त" इति पूर्वोदाहृतेषु मन्त्रब्राह्मणेषु सर्वत्र वसन्तोपक्रमणाच्च वसन्तस्य प्राथम्यं ते च वसन्ताद्यृतवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च। चैत्रादयश्चान्द्राः तच्चोदाहृतं "मधुश्च माधवश्चेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयो नोक्ता इति शङ्कनीयं मध्वादिशब्दानां चैत्रादिपर्यायत्वात्। अत एवाहुः "चैत्रोमासो मधुःप्रोक्तो वैशाखो माधवो भवेत्। ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादाषाढः शुचिरुच्यते। नभोमासः श्रावणः स्यान्नभस्यो भाद्र उच्यते। इषश्चाश्वयुजोमासः कार्त्तिकश्चोर्जसंज्ञकः। सहोमासो मार्गशिरः सहस्यः पुष्यनामकः। माघमासस्तपाः प्रोक्तस्तपस्यः फाल्गुनः स्मृतः" इति। एतेषां चैत्राद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिपरिकल्प्यत्वाच्चान्द्रत्वम्। अतएव होतृमन्त्रेषु आम्नायते "चन्द्रमाः षड्ढोता स ऋतून् कल्पयति तथा" सूक्तविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य आम्नायते "पूर्वापरं चरन्तौ माययैतौ शिशू क्रीलन्तौ परियातो अध्वरम्। विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्ट ऋतूनन्योविदधज्जायते पुनरिति" अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधाता चन्द्र इति अवगम्यते। नन्वस्त्वेवं मध्वादीनां चान्द्रमासानां वसन्ताद्यृतुत्वं संसर्पाख्यस्य तु त्रयोदशस्य चान्द्रमासस्य कथमृतुषु निर्वाहः। तन्माससद्भावश्चर्तुग्रहब्राह्मणे मन्त्रानुवादपुरस्सरमाम्नायते "उपयामगृहीतोऽसि संसर्पोऽसि अहस्पत्यायत्ये स्वाहास्ति त्रयोदशोमास इत्याहुस्तमेव तत् प्रीणातीति" तथा प्रवर्ग्यब्राह्मणेऽपि "अस्ति त्रयोदशोमास इत्याहुः यत्त्रयोदश परिधिर्भवति तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे" इति। तदुत्पत्तिप्रकारोऽस्माभिर्मलमासनिर्णये वक्ष्यते। विद्यतामेवं त्रयोदशोमासस्तस्य का उपपत्तिर्वसन्तादिषु ऋतुषु इति चेत् उच्यते किमयं सप्तम ऋतुः? आहोस्विदुक्तेष्वेव षट्सु अन्तर्भावः? उतर्त्तुद्वयान्तरालवर्त्ती कश्चिदनृतुरूपः? न तावत् पश्चिमः "ऋतुर्ऋतुनानुद्यमान" इति ऋतूनां नैरन्तर्यश्रवणात्; नाप्यग्रिमः। "षड्वा ऋतवः" इति षट्संख्यानियमात्। वसन्तादिवन्मन्त्रब्राह्मणयोर्नामान्तराश्रवणाच्च नापि मध्यमः मध्वादिषु अपाठात्। उच्यते ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासो दृश्यते तयोरुत्तरस्मिंस्तस्यान्तर्भावः। तथा चासौ षष्टिदिवसात्मकोमलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति मध्वादिशब्दवाच्यत्वेनोक्तेष्वन्तर्भावान्न काप्यनुपपत्तिः। सौरेषु ऋतुषु बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वा वसन्त इत्यभिधानात् मीनादित्वं मेषादित्वं च वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम्। तथा च तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते। विनियोगश्चैषां ऋतुविशेषाणां श्रुतिस्मृतिपुराणेष्ववगम्यते। तत्र श्रुतिः। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत; ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि" स्मृतिरपि "वसन्ते ब्राह्मणं उपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमिति" विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामूर्त्तिव्रते वसन्ताद्यृतुषु पृथक्पूजा विशेषतः कथिताः। तथा तत्रैव वसन्ते स्नानानुलेपादिदानम् ग्रीष्मे मानकादिदानमुक्तं देवीपुराणे। वर्षासु तिलदानं तथा शरद्यन्नदानं हेमन्ते वस्त्राग्निदानं शिशिरे वस्त्रदानमित्येतानि विष्णुधर्मोत्तर एवोक्तानि एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्"।

"वसन्तेन ऋतुना देवा वसवस्त्रिवृतास्तुताः" "ग्रीष्मेण ऋतुना देवा रुद्राः पञ्चदशे स्तुताः" "वर्षाभिर्ऋतुनादित्या स्तोमे सप्तदशे स्तुताः" "शारदेन ऋतुना देवा एकविंश ऋभवस्तुताः" "हेमन्तेन ऋतुना देवास्त्रिणवे मरुतस्तुताः" "शैशिरेण ऋतुना देवास्त्रयस्त्रिंशेऽमृतास्तुताः प्राणस्यात्" यजु० २१,२३,२४,२५,२६,२७,२८। सूर्य्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमङ्गीकृतम्। यथा "द्विराशिनाथा ऋतवस्ततोऽपि शिशिरादयः। मेषादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः"। ऋतुमध्ये च वत्सरारम्भकत्वं वसन्तस्यैव तच्च काल०मा०उक्तम् अतएव गीतायाम् "ऋतूनां कुसुमाकारः" इत्यनेन वसन्तस्य ऋतुषु प्रथमत्वेव भगद्विभूतित्वमुक्तम्" म०त०ब्रह्मपु०। "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि। शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति। प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि। ग्रहान्राशीन्ऋतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्"। मासर्त्तुवत्सराणां व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रसितादेरुदयाद्भानोर्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः। सृष्ट्यादौ लङ्कायामाह प्रवृत्ता दिनैर्वत्स"। चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदमा-